

1993. – 176 с.

7. Walter H. Wörterbuch deutscher sprichwörtlicher und phraseologischer Vergleiche. Teil 1 /H. Walter. – Hamburg : Verlag Dr. Kovač, 2008. – 332 S.

Мінчак Г. Б.

Київський національний лінгвістичний університет

ЛІНГВОАКСІОЛОГІЧНІ ПАРАМЕТРИ ІДЕОЛОГІЧНОЇ ЕМОТИВНОСТІ

Проблема вираження оцінки в мові належить до найбільш складних наукових питань. З огляду лексичної семантики сема 'оцінка', на думку більшості лінгвістів, може бути денотативним або конотативним компонентом, а також пронизувати обидва аспекти лексичного значення [1, 11]. Співвідносячись із денотатом, оцінка має раціональний характер, а – з конотатом, – емоційний. Висновок про переважання суб'єктивної чи об'єктивної оцінок є прив'язаним, як нам видається, до конкретної національної мови. О. О. Потебня, який розглядав категорію оцінки в культурологічному та логіко-психологічному ракурсах, небезпідставно твердив про перевагу в українській мові суб'єктивної оцінки над об'єктивною. Суб'єктивність оцінки зумовлює її конотативність, а відтак, і функціонування в конотативному макрокомпоненті лексичного значення слова у вигляді окремої оцінно-емоційної семи. Виходячи з того, що ця сема тлумачиться нами як емотивна, то в сукупності з ідеологічною її доцільно визначити як ідеологічну емотивність, що є різновидом соціальної емотивності.

Основними завданнями запропонованої розвідки є з'ясування місця соціально-ідеологічної емотивності в лексичній семантиці ідеологічних слів.

Соціально-ідеологічна оцінність – екстралінгвальний чинник, який впливає на ускладнення семантичної структури слів. Це дало підстави дослідникові політичної фразеології німецької мови Я. Т. Билиці вважати оцінність категоріальною ознакою макрополя суспільно-політичної лексики і фразеології [2, 43–45]. З нашого погляду, зводити всю конотативну частину значення ідеологічно забарвлених номінативних одиниць (ІЗНО) до соціально-ідеологічної оцінки не зовсім правильно, однак уважати її провідним мікрокомпонентом у лексичній семантиці ідеологізованих слів є певні підстави. Ідеться про істотні риси соціально-ідеологічної семи, до яких належать, зокрема, такі:

1) лабільність, тобто "переміщення" з одного знаку в інший залежно від зміни ідеологічного контексту, що, з погляду семасіології може бути представлене явищами ідеологізації, деідеологізації, переідеологізації. Так, у сучасних публіцистичних і лексикографічних працях віддзеркалено зняття позитивної ідеологічної маркованості в семантичних радяннізмах. Наприклад, після Жовтневої революції узагальнено-метафоричного значення набули слова, які символізували працю робітників і селян: *молот, верстат, серп, плуг*. Символічний ореол, що був сформований над цими номенами, певною мірою сприяв залученню до сфери переносного вживання низки слів, дотичних до тієї ж тематичної групи типу *горно, підковувати, боєць, вахта, завоювання, заповіт, кодекс, возз'єднання* тощо.

На сторінках публіцистики періоду українського державотворення ці лексеми або

деідеологізуються, або переідеологізуються (найчастіше), що в обох випадках веде до втрати стилістично-позитивних поміток: “Тогочасні кримські власті довго й наполегливо доводили необхідність передачі Криму Україні без усякого зв'язку з горезвісним “возз'єднанням” [Березіль. – 1994. – № 8. – С. 125]. Зниження позитивної ідеологічної емотивності значення слова *возз'єднання* відобразилось і лексикографічно. Так, якщо у [9, 724; 7, 508] лексема *возз'єднання* подвійно стилістично маркована – *книжн., уроч.*, то у словнику 2000 року [5, 51] кодифікується як *уроч.*, а у [3, 115] – стилістично нейтральна;

2) латентність: ідеологічна оцінка ніколи прямо не називається, а мається на увазі, і тому може або актуалізуватися, або не актуалізуватися у свідомості реципієнтів. Сказане може стосуватися т. зв. ідеологічних (політичних) табу. Наприклад, відомо, що в період намісництва В. В. Щербицького було вилучене з офіційного вжитку словосполучення *український народ*. Натомість використовувалося інше – *народ України* або *трудоючі маси*. Ідеологічно релевантним залишається це сполучення (*український народ*) і сьогодні, свідченням чого було протистояння проімперських депутатів Верховної Ради України щодо його введення до тексту Конституції України. Диференціатором позитивної чи негативної ідеологічної емотивності виступає сема ‘національний’. У нашому випадку поняття *український народ* близьке або й тотожне поняттю *українська нація*, а поняття *народ України* іншому – *населення України*. В останній парі прикладів наголошується лише на соціальних ознаках і соціальній вираженості народу (демографічні й географічні уявлення про нього); у конотативній семантиці словосполучення *український народ* домінують позицію займає сема ‘національний’, тобто акцентується на етнічних характеристиках і національно-етнічних виявах, що зумовлює позитивну маркованість;

3) “агресивність” ідеологічно-оцінної семи, що полягає в намаганні перевищити знаки денотативної частини лексичного значення (пор. слова на позначення політичної символіки на зразок *помаранчевий, біло-синій, червоний* тощо) або їх повністю витіснити (наприклад, у суспільно-політичних термінах).

Як і будь-який інший тип оцінки, ідеологічна емотивність має модальну рамку, конституенти якої, на думку вчених, є універсальними, тому що в оцінці завжди наявні *суб'єкт* (номінатор) та *об'єкт* (номінант) *оцінки, шкала оцінки* та пов'язані з нею *стереотипи* [4, 9; 6, 124]. Однак названі складники мають низку відмінних рис щодо: 1) ідеологічних оцінок в інших національних мовах; 2) раціональних та інших типів суб'єктивних оцінок у межах сучасної української мови.

Розглянемо докладніше другий аспект. Якщо раціональна оцінка пов'язана з об'єктивною цінністю, то конотативна – зі світом інтерпретатора [8, 80]. Інакше кажучи, у модальній рамці ідеологічної емотивності чільне місце належить суб'єкту оцінки, виразником якого найчастіше називають окрему політичну партію, фракцію чи навіть окрему особистість. На нашу думку, у ширшому плані суб'єктом ідеологічної оцінки можна вважати також державу (націю, народ).

У ціннісній свідомості кожного суб'єкта ідеологічної оцінки не об'єктивується, а суб'єктивується зовнішня дійсність. Тому об'єктом ідеологічної оцінки є лише те, що усвідомлюється, переживається як цінність. У кожному історичний період і мікроперіоди розвитку лексики української мови виділяються центральні (для тієї чи іншої ідеології) групи понять і слів, які їх позначають, що й стають об'єктами ідеологічної оцінки. Цим об'єктом може стати будь-який предмет, явище дійсності, що на мовному рівні експлікується різношерстним складом ІЗНО, які позначають ці предмети та явища.

Наприклад, початково оцінно-нейтральне слово *ковбаса* (як і похідні від нього – *ковбасний*, *ковбасник*) наприкінці 80-х років ХХ ст. ідеологізувалося, і в носіїв національного ідеологічного узусу співвідноситься як один із аргументів лівих сил скомпрометувати незалежність України (відомий факт, коли на зустрічі з М. Горбачовим у Донецьку бригадир очисного забою О. Ляшок заявив, що “українською мовою можна було б і балакати, якби від того стало більше ковбаси”). Негативні асоціативні семи слова *ковбаса* вплинули на формування генералізуючого ідеологічного значення його похідного *ковбасний*: “вузько практичне, раціоналістичне з погляду особистих вигод ставлення до інтересів свого народу” (“сприймання світу через шлунок”): “Тут, на зламі тисячоліть, хтось зі зловтіхою насаджує нам “ковбасну” ідеологію” [Дзвін. – 2001. – № 3. – С. 143].

На відміну від раціональної (об’єктивної) оцінки, суб’єктивність ідеологічної оцінки “виявляється в цілеспрямованому виборі ознаки денотата як об’єкта оцінки її суб’єктом, який здійснює цей вибір, не тільки і не стільки виходячи з об’єктивних властивостей і якостей політичного референта, скільки виходячи зі своїх політичних завдань, зумовлених, у свою чергу, його політико-ідеологічним статусом. Тому вироблена у сфері політики оцінка може носити в окремих випадках не просто суб’єктивний, але і хибний характер” [2, 45].

Залежно від взірця оцінювана річ, точніше якась її ознака, може виявитися гарною чи поганою. Таким взірцем у кожному ідеологічному узусі виступає певна шкала цінностей. Відповідно до соціально-політичних ідеалів, ідей, ціннісних настанов, орієнтацій, що складають шкалу цінностей, кожен суб’єкт ідеологічної оцінки накладає на об’єкти цієї оцінки, за образним висловом Р. Барта, свою світло-тіньову сітку. Кожна ідеологія творить, за М. М. Бахтіним, окрему соціально-ідеологічну мову, своєрідний “тип письма” (Р. Барт). Так, ідеологія нацизму спричинилася до створення мови Третього рейху (В. Клемперер), марксистсько-ленінська ідеологія – новомови (Дж. Оруел), “дерев’яної”, чи “дубової мови” (Ю. Н. Караулов).

Норма (шкала цінностей), яка є основним мотиватором позитиву чи негативу соціально-ідеологічної оцінки, – це взаємодія ментально-світоглядних ціннісних орієнтацій з особистісними й ідеологічними переконаннями, що ними вони зумовлені. Скажімо, українцям як народу з характерним для них “духовним усамітненням” (Д. Чижевський), почуттям індивідуалізму та волелюбності природним є бажання зберігати власну вдачу, характер, ментальність і виражати це у віруваннях, обрядах, традиціях, творах матеріальної та духовної культури, у мові, що є суттєвим компонентом національної ідеї. Щоб зберегти і захистити свою природність з усіма її атрибутами (історією, мовою тощо), нація прагне до державної самоорганізації. Отже, серцевиною української ідеї є соборна державність як одна з найважливіших цінностей українського соціуму, що зможе забезпечити всі інші складники народної мрії включно зі свободою та справедливістю.

Розпад СРСР й унезалежнення України реактивізували згадані соціально-політичні цінності. Національна ідея постає і розгортається перш за все як ідея української культури. Натомість, у марксистсько-ленінській ідеології з її діалектико-матеріалістичною філософією поняття духу, за свідченням одного з радянських дослідників М. С. Кагана, не використовувалось узагалі. Пріоритетність культури в національній ідеології зумовлює домінантність номінативних одиниць на її позначення в ядрі сучасного лексико-семантичного поля ідеології. Такими концептами з культурним наповненням виступають *мова*, *свобода*, *дух*, *душа*, *індивідуалізм*, *пам’ять*,

Т. Шевченко, М. Грушевський, Україна, Київ, Батурин, Софійський собор тощо.

Першорядна політична цінність національної ідеології – побудова суверенної, демократичної держави – мотивує відмінні, часто – протилежні, від ритуального дискурсу комуністичної ідеології ключові слова з політичним наповненням. Так, мікрополе “зовнішня політика” представлене концептами *Захід, Європа, США*. Лексично багатшим виступає мікрополе “внутрішня політика”. Тут виділяємо такі концепти: *Президент України, Уряд України, Парламент України, держава, самостійність, незалежність, Конституція України, демократія, вибори, партії, еліта, інтелігенція, український народ, компроміс, опозиція, консенсус* і т. ін.

До диференційних політичних ознак додаються економічні, що є втіленням сучасних економічних цінностей суспільства. Так, економічна сфера в сучасній публіцистиці виражена ключовими словами на зразок *ринок, приватизація, бізнес, підприємець* і т. ін. Однак порівняно з традиційними культурними й політичними цінностями до сфери економіки потрапляють нові соціально-економічні ціннісні орієнтації – розкіш і престиж. Лексико-фразеологічні одиниці, що їх відтворюють, здебільшого є назвами дорогих, престижних предметів (*вілла, яхта*), найменуваннями фірм чи товарів за назвою фірм, які їх виготовили (“*Mercedes*”, “*Soni*”) тощо.

Отже, концептуальну основу лексичного наповнення ядра, а також і периферії лексико-семантичного поля ідеології в сучасній публіцистиці складають дві групи цінностей: 1) культурно зумовлені цінності, які глибоко укорінені в суспільній свідомості українського соціуму: індивідуалізм і пов’язані з ним справедливість і рівність, волелюбність і свобода духу, релігійність й антеїзм (прив’язаність до землі); 2) нові соціально-економічні цінності (розкіш, престиж).

У політичному дискурсі останнього десятиліття ці аксіологічні орієнтації реалізуються через фундаментальну культурно-семіотичну опозицію “своє” – “чуже”, а лексеми, що їх позначають, переважно внаслідок високої частотності вживання стають ключовими ІЗНО для певного періоду.

Реалізація опозиції “своє” – “чуже” веде до актуалізації аксіологічного протиставлення ДОБРЕ – ПОГАНО. У проекції на ідеологічну емотивність конотативного значення сутність викладеного дає підстави твердити, що вона, як й інші типи оцінок, у найзагальнішому плані є бінарною: позитивна – негативна. Внаслідок того, що кожний компонент бінарної пари характеризується градуальністю, оцінну градацію ідеологічної оцінки можна представити так:

$$A(+++) \rightarrow Ab_1(++) \rightarrow Ab_2(+) \rightarrow 0 \leftarrow a_1B(-) \leftarrow a_2B(--) \leftarrow B(---),$$

де А – максимальний ступінь позитивної оцінки (*незалежність, воля, свобода*), Ab_1 – середній ступінь позитивної оцінки (*консенсус, плюралізм, демократизм*), Ab_2 – мінімальний ступінь позитивної оцінки (*пролетарський, гегемон*), a_1B – мінімальний ступінь негативної оцінки (*залежність, партократ*), a_2B – середній ступінь негативної оцінки (*рenegатство, нерівність, експлуатація*), В – максимальний ступінь негативної оцінки (*тоталітаризм, нацизм, окупація*), 0 – нейтральна ідеологічна оцінка (приклади взяті з монографії Т. А. Космеди [6, 104]).

У конотативному значенні ІЗНО спостерігається не лише градація однополюсних оцінок, а й взаємодія різновекторних – меліоративної та пейоративної. Тут можна говорити про емоційно-оцінну енантіосемію, або енантіоконотемію, що передбачає наявність у семантичній структурі слова значень з протилежним емоційно-оцінним компонентом. Наприклад, ІЗНО *червоний прапор* у прибічників комуністичної ідеології

асоціюється з поняттями “наше”, “добро”, “перемога”, а у противників цієї ідеології з такими поняттями, як “агресія”, “зло”, навіть “фашизм”.

Висновки. Ідеологічна оцінка диференціюється на такі види: 1) ідеологічна нейтральна оцінка; 2) позитивна ідеологічна оцінка з трьома ступенями її вияву (максимальним, середнім, низьким); 3) негативна ідеологічна оцінка (також з трьома ступенями її вияву); 4) енантіосемічна ідеологічна оцінка.

Ідеологічна оцінка визначається філософським поняттям “ідеологія”, згідно з яким ідеологічно-оцінна сема є лабільною, латентною, “агресивною”; ідеологічна оцінка – явище історично змінне, що пояснюється змінами в соціальній структурі суспільства; у модальній рамці ідеологічної оцінки провідну роль відіграє її суб’єкт, який впливає (безпосередньо чи опосередковано) на якісний бік інших конститuentів.

Л і т е р а т у р а :

1. Бессонова О. Л. Оцінка як семантичний компонент лексичного значення слова: автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.19 / О. Л. Бессонова. – Донецьк, 1995. – 18 с.
2. Билица Я. Т. Политическая фразеология современного немецкого языка как особый разряд единиц его фразеологического состава : Дисс. ... канд. філол. наук: 10.02.04 / Я. Т. Билица. – К., 1987. – 217 с.
3. Великий тлумачний словник української мови / [уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел]. – К. : Ірпінь: ВТФ “Перун”, 2001. – 1440 с.
4. Вольф Е. М. Функциональная семантика оценки / Е. М. Вольф. – М. : Наука, 1985. – 232 с.
5. Івченко А. Тлумачний словник української мови / А. Івченко. – Харків : Фоліо, 2000. – 540 с.
6. Космеда Т. Аксиологічні аспекти прагмалінгвістики: формування і розвиток категорії оцінки / Тетяна Анатоліївна Космеда. – Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2000. – 350 с.
7. Новий тлумачний словник української мови: У 4-х т. / [Укл. В. Яременко, О. Сліпушко]. – К. : Аконіт, 1998.
8. Телия В. Н. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц / Вероника Николаевна Телия. – М. : Наука, 1986. – 143 с.
9. Словник української мови : В 11-ти т. – К.: Наук. думка, 1970.

Могола О. А.

Київський національний лінгвістичний університет

СЕМАНТИЧНА РЕКОНСТРУКЦІЯ ПРАСЛОВ'ЯНСЬКИХ НАЗВ В УКРАЇНСЬКИХ ГОВОРАХ

У словниковому складі української мови одне з чільних місць належить праслов'янській лексиці, яка дістала в спадок і зберегла частину індоєвропейських лексем, для яких у слов'янських мовах характерні спільні тенденції семантичного розвитку. Деякі з цих номенів навіть у близькоспоріднених мовах семантично розійшлися, утворюючи лексико-семантичні паралелі. Подібні процеси спостерігаються й у словниковому складі українських говорів, коли давні назви утворюють лексико-семантичні паралелі з південнослов'янськими або західнослов'янськими мовами. Індоевропейський компонент у словниковому складі українських говорів представлений значно ширше, ніж в українській літературній мові.

Поняття ‘холод, коли температура спадає нижче нуля’ у праслов'янській мові маніфестувалося лексемами **studenъ*(jъ), **morzъ*, **zima*, **xoldъ* [9, 155]. На позначення цієї семми в українській літературній мові використовується лексема *мороз*, у говорах її вживання з різними фонетичними варіантами зафіксовано на всій українській